

С.І. ГАЛКІН

Державний дендрологічний парк «Олександрія» НАН України
Україна, 09113 Київська область, м. Біла Церква

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ДЕНДРОПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАН УКРАЇНИ

На основі опрацювання першоджерел встановлено справжній час заснування дендрологічного парку «Олександрія» НАН України — одного з найкращих пейзажних парків України.

Ключові слова: парк «Олександрія», час заснування, історія створення.

Дендропарк «Олександрія» є одним з найстаріших і найвідоміших пейзажних парків України. До останнього часу майже всі фахівці садово-паркової справи вважали 1793 р. датою заснування парку [2–4]. Дослідження архівних матеріалів дендропарку, проведені нами в період з 2003 по 2011 р., виявили, що вперше ця дата була оприлюднена у 1993 р., під час святкування 200-річчя з часу створення парку «Олександрія» [5]. Установлено, що ця дата була взята за основу довільно, без аналізу історичних фактів та подій, які передували створенню парку. Про це свідчать накази по дендропарку, розпорядження та постанови Президії НАН України.

Метою наших досліджень було вивчення наявних історичних матеріалів для встановлення справжньої дати заснування парку та обставин, які передували цьому.

У роботі використано історико-науковий метод досліджень, рукописні матеріали з історії роду Корчак-Браницьких, надані з особистого архіву Марії Браницької-Вольської з Віланова (Польща), документи краєзнавчого музею м. Біла Церква, Центрального державного історичного архіву України (фонд 241, який стосується графів Браницьких), аналіз великої кількості опублікованих історичних матеріалів [1, 6–12, 14, 15].

Створенню парку «Олександрія» передували історичні події, які відбувалися на Білоцерківщині. У 1774 р. права на Білу Церкву отримав коронний гетьман Франтишек Ксаверій Браницький з роду Корчак. У 1781 р. гетьман одружився з Олександрою Енгельгардт, камер-фрейліною Імператриці Катерини II та племінницею Великого князя Григорія Потьомкіна-Таврійського. За Олександрою гетьман отримав пристойний посаг — 600 тис. крб сріблом. Вдале поєднання власних маєтків і російського капіталу різко посилили економічну могутність Браницьких і за невеликий проміжок часу сприяли значному зростанню їхніх прибутків. За даними польського дослідника Р. Афтаназі (1993), лише від Білоцерківського староства граф щорічно отримував прибуток 750 тис. злотих, а разом з маєтками в Лешно, Рокитно, Кодні, Любомлі, Лисянці та ін. — близько 2 млн злотих.

У Білій Церкві Браницькі побудували багато культурних та господарських споруд: торгові ряди, гімназію, церкви, костіоли, лікарню та ін. Однак гордістю Браницьких був чудовий парк площею 200 га, який отримав назву на честь господарки — «Олександрія».

Головним ініціатором створення парку була О. Браницька. Проживши тривалий час у Санкт-Петербурзі при дворі Катерини II, вона на власні очі бачила будівництво парків у Царському селі та Павловську і забажала

створити подібний парк у Білій Церкві. Чоловік не заперечував, оскільки невід'ємним елементом резиденції польського аристократа на той час був парк або сад. Парк був неначе окремим універсумом, світом у світі, душею кожної резиденції. Він репрезентував оригінальну ідею, свою історію, кожною квіткою або деревом, алеєю, колоною розповідав відвідувачу про чудовий світ, який побудував садівник за допомогою мови символів на замовлення господарів. У другій половині XVIII ст. замовниками парків були жінки-аристократки: Ізабелла Чарторийська, Гелена Радзивіл, Ельжбета Любомирська, Олександра Браницька, Софія Потоцька, що дало підставу Герарду Ціолеку назвати цей період у розвитку садівництва «століттям жінок» [16].

Проблема щодо дати початку будівництва парку «Олександрія» здавна викликала інтерес у дослідників. З приводу заснування «Олександрії» російська аристократка Олімпіада Шишкіна, яка відвідала парк в першій половині XIX ст., записала в своїх «Заметках и воспоминаниях» (1848) [13] таке: «Александрийский сад обширен и разнообразен; графиня Александра Васильевна начала его разводить около 1790 года, и князь Г. Потемкин прислал ей, по Днепру, в который впадает протекающая чрез сад река Рось, целую барку молодых елей». Ці відомості вона отримала від баронеси Франк, яка мешкала на той час у маєтку Браницьких: «живущая в Александрии баронесса Франк приняла нас с величайшею любезностью, и сама все показала нам в прекраснейшем этом поместье...».

Наведені відомості, на жаль, видаються доволі фрагментарними й свідчать, очевидно, про неглибоку обізнаність баронеси Франк у цьому питанні. Проте вони однозначно свідчать, що будівництво парку певною мірою було пов'язане з князем Потьомкіним-Таврійським.

З огляду на наявність лише фрагментарних відомостей, необхідно було вирішити такі питання:

1. Якою є найраніша дата початку будівництва Браницькими резиденції в Білій Церкві?

2. З якого часу Біла Церква стала постійним місцем проживання Браницьких?

Відповіді на ці запитання допоможуть з'ясувати головне: чи могла бути резиденція закладена раніше 1793 р., чи існували для цього реальні умови та чи зафіксовано в історії Білої Церкви такі події, які де-факто свідчать про існування парку «Олександрія» до 1793 р.

Дослідник історії роду Браницьких В.В. Репрінцев (1996), розглядаючи питання про створення проекту білоцерківської резиденції Браницького наприкінці 1774 р., дивується з того, що він залишився нереалізованим. Проте це не дивно, адже Ф.-К. Браницький згідно з королівським привілеєм від 13 грудня 1774 р. одразу набував спадкових прав щодо Білоцерківського староства, проте його вступ у права власності мав відбутися лише після смерті останнього білоцерківського старости графа Єжи-Августа Вандаліна-Мнішека. Останній мав довічні права на Білоцерківщину, які не можна було порушувати. Граф Мнішек помер наприкінці 1778 р., тому дата початку реального володіння Браницьким Білоцерківщиною припадає саме на грудень того року.

Очевидно, що вступивши у володіння Білоцерківщиною Браницький мав подбати про свою резиденцію в Білій Церкві. Ще з 1730-х років у Білій Церкві існував старостівський замок, побудований тодішнім старостою князем Яблоновським поруч з Білоцерківською фортецею. Опис цього замку разом з будинком старости був зроблений під час люстрації Білоцерківського староства 1765 р. З опису видно, що це була дерев'яна одноповерхова споруда, яка складалася з шести кімнат та каплиці. Ця резиденція рідко ставала місцем проживання білоцерківського старости, бо князі Яблоновські, а потім і граф Мнішек, не мешкали постійно в Білій Церкві. Очевидно, що якби

коронний гетьман Ф.-К. Браницький мав намір заснувати свою постійну резиденцію саме в Білій Церкві, то він мусив би збудувати зручніший та більший палац, пристосований до регулярних прийомів. В.В. Репрінцев (1996) датує будівництво нової резиденції в місті кінцем 1770-х років, що цілком збігається з часом реального вступу Браницького у володіння Білоцерківським староством. Отже, закладання великого парку не могло відбутися раніше, ніж наприкінці 1770-х — на початку 1780-х років, адже на влаштування міської резиденції (Зимового палацу) потрібен був час.

Вінчання Ф.-К. Браницького з О.В. Енгельгардт відбулося у Санкт-Петербурзі 12 листопада 1781 р. Ще до цієї події Браницький запрошував декого з російських знайомих до своєї «скромної хати» в Білій Церкві. Після вінчання подружжя відбуло до Білої Церкви, де Олександра Василівна мешкала, очевидно, певний час, бо звідти вона листувалася з чоловіком, який перебував спочатку у Варшаві, а потім у Санкт-Петербурзі.

Цінним джерелом, який також засвідчує факт постійного проживання Браницьких у Білій Церкві протягом 1780-х років, є метрична книга Білоцерківського костюлу про хрещених за 1765–1794 рр. У ній зафіксовано хрещення трьох старших дітей Браницьких.

Старший син — Владислав-Гжегож — народився 5 лютого 1783 р., а наступного дня київський канонік і білоцерківський пробоц Казимир Точинський охрестив його «з води» у Білоцерківському костюлі. Доповнення обряду відбулося у цьому ж костюлі 3 травня 1783 р. Хрещеним від імені російської імператриці Катерини II виступив генерал-фельдмаршал граф Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський.

Другий син Браницьких — Олександр-Ігнацій-Пйотр-Юзеф — народився 1 лютого 1785 р. Його хрещення «з води» відбулося наступного дня в Білоцерківському костюлі. Доповнення обряду здійснене

15 травня 1785 р. у цьому ж костюлі. Хрещеним від імені Катерини II став генерал-фельдмаршал граф Іван Васильович Гудович.

Третя дитина подружжя Браницьких — Катажина-Ельжбета — народилася 2, а була охрещена «з води» 3 серпня 1786 р. у Білоцерківському костюлі. Доповнення обряду відбулося 10 березня 1787 р. у цьому ж костюлі. Хрещеним батьком від імператриці став князь Григорій Потьомкін-Таврійський у присутності вельможних свідків — Безбородька, Рум'янцева-Задунайського, Левашова та ін.

Ці факти та метричні записи свідчать, що вже з перших років подружнього життя Браницькі принаймні з осені до весни мешкали в Білій Церкві, а сама Олександра Василівна мешкала в Білій Церкві за відсутності чоловіка. Показовим є той факт, що в усіх трьох випадках доповнення обряду хрещення відбувалося через кілька місяців після народження дітей, а в останньому випадку минуло більше ніж півроку між цими подіями. Цілковито очевидно, що доповнення обряду хрещення відбувалося саме тоді, коли до Білої Церкви приїжджав високий гість, запрошений з цієї нагоди. Тривале чекання на доповнення обряду хрещення Катажини-Ельжбети без сумніву було пов'язане з очікуванням приїзду до Білої Церкви великої кількості російських вельмож на чолі з усесогутнім Потьомкіним.

Таким чином, доходимо висновку, що створення парку «Олександрія» могло відбутися в період з 1781 до 1793 р. Аргументом на користь цього є термін реального вступу Ф.-К. Браницького у володіння Білоцерківським староством, дата побудови міської резиденції Браницького та, особливо, факти, які свідчать про заснування останнім саме у Білій Церкві своєї постійної резиденції.

Коли ж врахувати, що після одруження Браницькі багато часу мешкали в Білій Церкві, а також те, що створення парку «Олександрія» пов'язане з допомогою князя Потьомкіна-Таврійського, то хроноло-

гічні межі можна дещо звузити. Йдеться про період з 1782 до 1791 р., бо Потьомкін помер 5 жовтня 1791 р.

Очевидно, що допомога князя Потьомкіна небозі у побудові заміської резиденції та створенні парку мала ґрунтуватися насамперед на казенних можливостях. У цьому контексті найбільшу увагу привертає подорож імператриці Катерини II до Причорномор'я в 1787 р., на яку було витрачено багато коштів з російської казни. Цій подорожі передувала кількарічна підготовка під керівництвом Г. Потьомкіна. Сама ідея подорожі виникла після включення Кримського ханства до складу Російської імперії згідно з указом від 7 квітня 1783 р. Перші заходи щодо підготовки цієї подорожі зафіксовано у 1784 р.

Уздовж майбутнього шляху імператриці створювали резиденції з парками. Прикладом може слугувати резиденція Потьомкіна в Катеринославі. За короткий період на березі Дніпра було побудовано палац з величезними залами, а навколо нього створено сад з великими рідкісними рослинами. В саду, крім великої кількості плодкових рослин, було розташовано дві оранжереї: одна — ананасова, в іншій зростали лаврові, помаранчеві, лимонні, гранатові, фінікові дерева.

З огляду на розмах та характер витрат, можна припустити, що створення Білоцерківської резиденції і парку «Олександрія» Браницьких могло фінансуватися з бюджету підготовки до подорожі імператриці до щойно завойованого Причорномор'я. Це стосується не лише саджанців, й витрат на фахівців-садоводів та архітекторів.

Під час відвідування Білої Церкви на початку березня 1787 р. князь Потьомкін з вельможним почтом міг оглядати й вже частково побудований парк. Пишнішого прийому раніше Біла Церква не знала. Напевно, Браницькі мали докласти максимальних зусиль, готуючись до нього. Враховуючи такі обставини, можна припустити, що парк «Олександрія» започатковано

протягом 1784–1786 рр. Саме ці роки є, на нашу думку, найбільш вірогідним часом заснування парку.

1. Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких. — Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2005. — 96 с.

2. Галкін С.І., Мордатенко Л.П., Плескач Л.Я. Сучасний стан насаджень дендропарку «Олександрія» НАН України // Проблеми дендрології, цветоводства, плодоводства: Матеріали V міжнарод. конф. (6–10 жовтня 1997 г. Крим. Ялта) Ч. I. Дендрологія, декоративне садівництво. — Ялта, 1997. — С. 31–39.

3. Драган Н.В. Хвойные в композициях дендрологического парка «Александрия» НАН Украины // Проблеми дендрології на рубежі ХХІ століття: Тез. докл. міжнарод. конф., посвященої 90-летию со дня народження члена-корреспондента РАН П.И. Лапина. — М., 1999. — С. 101–103.

4. Мордатенко Л.П., Галкін С.І., Дука А.І., Дойко Н.М. Досвід відновлення та реконструкції дендрологічного парку «Олександрія» // Проблеми ландшафтної архітектури, урбоєкології та озеленення населених місць: матеріали першого міжнарод. семінару (25–27 червня 1997 р.) / Наук. ред. В.П. Кучерявий. — Львів, 1997. — С. 146–147.

5. Мордатенко Л.П., Корнєєва В.І. До історії встановлення «Олександрії» // Інтродукція деревних та чагарникових рослин в Україні: Тези доп. засідання ради ботанічних садів України (12–15 липня 1993 р.) / Відп. ред. В.О. Кібкало. — Краснокутськ, 1993. — С. 51–52.

6. Репрінцев В.В. Розвиток економіки у маєтках графів Браницьких у 1774–1918 рр. // Юр'ївський літопис. — Біла Церква, 1996. — Вип. 1. — С. 28–40.

7. Чернецький Є. Меморіал світлейшому князю Григорию Потемкину-Тавричеському в Белой Церкві. — Біла Церква: Мустанг, 1997. — 44 с.

8. Чернецький Є. Білоцерківські реліквії імператриці Катерини II та кн. Г.О. Потьомкіна-Таврійського // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею (25–27 травня 1994 р.). — Біла Церква, 1994. — С. 25–26.

9. Чернецький Є. Метрична книга білоцерківської церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 1778–1799 рр. (коментований перегляд нотаток) // Поросся. Студії з історії Південної Київщини. — Біла Церква: Мустанг, 1999. — Т. 1. — С. 20–29.

10. Чернецький Є. До проблеми датування початку будівництва «Олександрії» — Білоцерківської резиденції Браницьких. Старовинні парки та проблеми їх збереження: Матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конф. — К.: Фітосоціоцентр, 2003. — С. 48–52.

11. Чернецький Є. Браницькі. — Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2011. — 731 с.

12. Чернецький Є. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. — Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2012. — С. 445.

13. Шишкіна О. Записки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. Ч. Первая. — Санкт-Петербург, 1848. — 288, III с. 7.

14. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 11. Wojewodztwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, 1997. — 808 s.

15. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Tom II A. Dawne wojewodztwa: brzesko-litewskie, nowogrodzkie / Pod redakcją A. J. Baranowskiego. — Warszawa, 1986. — 580 s; Tom XI A. Dawne wojewodztwo kijowskie. Uzupełnienia do tomów I–XI / Pod redakcją Andrzeja J. Baranowskiego. — Warszawa, 1993. — 720 s.

16. Ciolek G. Ogrody polskie: Przemiany treści i formy // Budownictwo i Architektura. — Warszawa, 1954. — 315 s.

Рекомендував до друку Ю.О. Клименко

С.І. Галкін

Государственный дендрологический парк «Александрия» НАН Украины, Украина, г. Белая Церковь

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ ДЕНДРОПАРКА «АЛЕКСАНДРИЯ» НАН УКРАИНЫ

На основе изучения первоисточников установлено настоящее время основания дендрологического парка «Александрия» НАН Украины — одного из лучших пейзажных парков Украины.

Ключевые слова: парк «Александрия», время основания, история создания.

S.I. Galkin

State Dendrological Park *Olexandria*, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

TO THE TIME OF FOUNDATION OF THE DENDROLOGICAL PARK OLEXANDRIA OF THE NAS OF UKRAINE

Based on the processing primary sources shows a real time of foundation of dendrological park *Olexandria* of the NAS of Ukraine — one of the best landscape parks in Ukraine.

Key words: park *Olexandria*, time of foundation, foundation history.